

GAGAUZCADAKİ DİYALEKTLERİN KÖKENİ HAKKINDA*

L. A. POKROVSKAYA

Çev. Bülent HÜNERLİ**

Özet

Oğuz grubu Türk lehçelerinin içinde konuşan sayısı bakımından en küçük grubu oluşturan Gagauz Türkçesi, temelde iki ağza ayrılmaktadır. Bu ayrışma, özellikle *e* sesinin konumunda ve şimdiki zaman eklerinin kullanımında daha belirgindir. Komrat ve Çadır-Lunga ağzlarının oluşturduğu merkez ağzı ile Vulkaneşti ağzının oluşturduğu güney ağzının, Gagauzların henüz Besarabya topraklarına gelmelerinden önce ortaya çıktığı düşünülmektedir. Özellikle Gagauzlar daha Dobruca bölgesindeyken “Bulgar” ve “Gerçek / Grek” Gagauzları olarak ayrılmış ve Dobruca’daki Gagauz dili farklı dillerin etkisi altına girmiştir. Dolayısıyla Gagauzlardaki ağız farklılıklarının kökleri daha eskiye dayanmaktadır. Yazıda bu konu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gagauz, Diyalekt, Etnoloji

ABOUT THE ORIGIN OF DIALECTS IN GAGAUZ LANGUAGE

Abstract

Gagauz language, which is the smallest part in regard to number of speakers in Oghuz group of Turkic dialects, fundamentally is splitted into two dialects. This distinctness specially in position of *e* vowel and using present continuous affix is more apparent. It is thought that central dialect which Komrat and Chadir-Lunga’s dialects are composed of and south dialect which belongs to Vulkaneşti, are shown up before Gagauzians came to Besarabian’s area. Especially when Gagauzes were in Dobruja area, they splitted up as “Bulgarian” Gagauz and “Real / Greek” Gagauz and Gagauz language in Dobruja was influenced by many different languages. Therefore the origin of dialects in Gagauz language dates back to old times. In the article especially will be articulated this topic.

Key Words: Gagauzian, Dialect, Etnology

Moldova ve Ukrayna SSR’inde bulunan çağdaş Gagauzca iki diyalekten oluşmaktadır: merkez (Çadır-Lunga/Komrat) ve güney (Vulkaneşti). Bu, son yıllardaki diyalektoloji araştırmalarıyla tespit edilmiştir¹. Hâkim olan merkezî diyalekt, 1957’den itibaren mevcut Gagauz edebî dilinin temelini oluşturmuştur. Daha az yaygın olan güney diyalekti de yazı dili kuralları hazırlanırken kısmen kullanıldı.

* Bu yazı “*Voprosı Dialektologii Tyurkskih Yazıkov, Baku, 1966, c.IV, 54-58*” sayfaları arasında yer alan ve L. A. Pokrovskaya tarafından yazılmış “*O Proishojdenii Dialektov Gagauzskogo Yazıka*” adlı makalenin Rusçadan Türkiye Türkçesine çevrilmiş şeklidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ÇTLE Bölümü, Kırklareli/TÜRKİYE, el-mek: hbulent80@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5668-3942>

¹ Bkz. B.P.Tukan. Nekotoriye İtogi Dialektologičeskoj Ekspeditsii po İssledovaniyu Gagauzskih Govorov, “Limba și Literatura Moldovenyaske”. Kişinev.1961. No:1, s.55-57; L.A.Pokrovskaya. “Obşçaya Harakteristika Dialektnoy Sistemı Gagauzskogo Yazıka. “Tezısı Dokladov na IV. Regional’nom Soveşçanii po Dialektologii Tyurkskih Yazıkov 27-30 Maya 1963 g.”, Frunze, 1963, s. 48-49.

Bahsi geçen iki diyalekt arasındaki farklar, özellikle söz varlığı ve fonetik ile ilgilidir. Morfoloji alanındaki temel fark, fiilin şimdiki zaman biçimlerinde (merkezî diyalekte ve yazı dilinde êr/er biçimi; güney diyalektinde –ıy/iy biçimi) bulunur². Genellikle merkezî diyalekte, daha kararlı bir biçimde Türkçe fonetik özellikleri ve söz varlığını koruyan güneyden daha kuvvetli bir biçimde Slav etkisi hissedilir.

Belirtilen iki diyalektin Gagauzcada var olması hangi faktörlerle açıklanabilir?

Sadece MSSR ve USSR topraklarındaki Gagauzcanın (eski Besarabya) diyalektolojik açıdan araştırılması bu soruya cevap veremez. Hatırlatmak gerekir ki Gagauzlar burada sadece 19.yy'ın başından beri yaşıyorlar. Onların ataları buraya Kuzeydoğu Bulgaristan'dan (Deli Orman ve Dobruca) göç ettiler ve orada şimdi de Gagauz köyleri var.

Bulgaristan Gagauzlarının dilinde yerel farklılıklar var mıdır ve tam olarak hangileridir?

Bununla ilgili hüküm vermek henüz zordur; çünkü bu alanda şimdiye kadar özel bir çalışma yapılmadı. Ne olursa olsun böyle bir incelemenin sonuçlarından hiçbir şey de belli olmaz. Günümüzde ancak Bulgaristan Gagauzlarının folkloru ve dili hakkında V. Zayonçkovski'nin³ kısa açıklamalarına ve onun tarafından basılan Varna bölgesi Gagauzlarındaki geleneksel folklor metin örneklerine sahibiz⁴. Lakin V. Drimba⁵ tarafından yapılmış en dikkatli analizde dahi bu malzemeler, Bulgaristan'daki Gagauz ağızlarının özelliklerine dair net bir fikir oluşturması için yetersiz kalmıştır. Hâlbuki bu ağızların incelenmesi ve onların Ukrayna ve Moldova'daki Gagauz ağızlarıyla karşılaştırılması ancak Gagauzcanın diyalektlerinin kökenine dair tatmin edici bir cevap verebilir.

Buna rağmen bilimsel literatürdeki Gagauzlar ve dilleri hakkında mevcut bilgiler ile SSSR topraklarındaki çağdaş Gagauzcanın araştırılmasından çıkan sonuçlar, bu soru üzerine bazı varsayımlar yapmayı mümkün kılar. Bilindiği üzere Bulgaristan'daki Gagauzlar geçmişte iki gruba ayrılıyordu: Pravadiya, Yeni Pazar, Dobruca bölgesinde yaşayan “Bulgar” Gagauzları ve “Gerçek (Bulg. “същински”) Gagauzlar denilenler. “Gerçek Gagauzlar”, “Sahil” veya “Grek” Gagauzları olarak adlandırılırlar. Çünkü Varna ve Balçık bölgesinde Karadeniz kıyısında yaşarlar ve Grek din adamlarının etkisi altında bulunurlar⁶. “Bulgar Gagauzları”, Bulgarların güçlü ve uzun süreli etkisini yaşamışlardır. Bu etki onların ekonomik ve günlük yaşamlarında olduğu gibi inançlarında, dilinde ve folklorunda da yaygındır⁷.

Moldova ve Ukrayna'daki çağdaş Gagauzcanın diyalektik özelliklerinin bölgesel bağlantısından ve karakterinden, ayrıca Gagauzlar hakkındaki tarihsel bilgilerden hareket edilecek olursa aralarındaki etnografik unsurlarla, tarihi-kültürel yönelimle, dil özellikleriyle ayrılan Gagauzların, önceden iki gruba bölünmesine bağlı olarak Gagauzcadaki iki diyalektin ortaya çıkmasını varsaymak mümkündür. Böyle bir düşünce ilk kez Kişinev'deki (1959 yılında) 5. Sovyetler Birliği Diyalektoloji toplantısındaki bir bildiriye ifade edildi⁸. Bu yazıda daha detaylı bir biçimde merkezî diyalektin geçmişte “Bulgar Gagauzları”, güney diyalektin ise

² Gagauzcanın diyalektlerinin temel özellikleri bizim tarafımızdan Frunze'deki diyalektoloji toplantısında bahsi geçen bildiriye ele alınmıştır.

³ Wl. Zajaczkowski. Z badan nad jezikiem i folklorem Gagauzow w Bulgarii “Odbitka ze Sprawozdan z posiedzen Komisji oddzialu PAN w Krakowie. 1958 s.1-4

⁴ Wl Zajaczkowski. Gagauzskie teksty folklorystyczne. “Ezikovedsko-etno” grafski izsledovaniya ve pamet na akad. St. Romanski”, Sofiya, 1960, s. 855-886

⁵ V. Drimba Remarques sur les parlers gagaouzes de la Bulgarie du Nord-Est. “Rocznik Orientalistyczny”, Warszawa, 1963, c. 26, zeszyt 2, s.63-89.

⁶ K. Jireček, Das Fürstenthum Bulgarien, Wien, 1891 s. 143.

⁷ L. Miletiç. Staroto Bilgarsko Naselenie v Severo-İztoçna Bilgariya, Sofiya, 1902, s. 15-20.

⁸ Bkz. L.A.Pokrovskaya. O Primenenii Ponyatiy “Yazık” i “Diyalekt” K Gagauzkomu Yazıku.” Limba și Literatura Moldovenyaske”. Kişinev. 1961. No:3 s. 39.

“Gerçek (Sahil, Grek) Gagauzları”na ait olduğuna dair bir varsayımın temellendirme girişimi yapılmıştır.

Her şeyden önce Gagauz araştırmacısı, V.A.Moşkov’un ünlü çalışmalarına bakalım. Bu çalışmalarda bizim varsayımımızın doğruluğunu onaylayan bazı bilgiler vardır. Moşkov’un gözlemlerine göre “Gagauzlar küçük bir halk olsa da onlarda nerdeyse her köyün kendi özel ağzı vardır. Bu ağızlar aralarında o kadar çok farklılaşıyor ki onları Türkiye Türkçesinin (Türkçenin-L.A) farklı bir ağzı olarak ele almak mümkündür”. Moşkov, ağızlardaki en büyük farkın Komrat ile Etuliya arasında var olduğunu fark etmiştir⁹. Moşkov şöyle yazıyor: “Bu farklılık neyle açıklanır, bilmiyorum. Ama düşünüyorum ki bu Gagauzların Tuna ötesinden Besarabya’ya geçmesinde çok daha önce vardı¹⁰”.

1903 yılında Kuzeydoğu Bulgaristan’ı ziyaret ettikten sonra V.A.Moşkov, Yeni Pazar kasabası dolaylarındaki Pamukça köyünde bulunan Gacalların (Deli Orman’daki Müslüman Türkler-L.P) ağzının “Komrat bölgesi Beşalma köyündeki Besarabyalı Gagauzların dili ile oldukça özdeş olduğunu” tespit etti¹¹. Moşkov, bu durumdan şu yargıya vardı: “Gacalların arasında azınlıkta bulunan Gagauzlar tüm ağız özellikleri ile birlikte kendi çağdaş dilini Gacallardan aldı, onların kendi eski kadim dili görüldüğü üzere korunamadı. Eğer dil yeniden kurulabilirse, bu ancak bilimsel araştırma yoluyla mümkündür¹²”. Ama T. Kovalski’nin¹³ son araştırmaları gösteriyor ki Deli Orman Türklerinin (Gacallarının) ve Gagauzların aralarında diyalekt yakın olsa da özdeş değildir.

Gagauzca, Deliorman diyalektinden daha çok temelde Osmanlı-Türk diyalektlerinden farklılaşmaktadır. Çünkü Gagauzcada, ilkin, Türkiye Türkçesinin güçlü etki altındaki Deliorman diyalektinde yok olan ilk Türk dili özellikleri korunmuştur, İkinci olarak önemli ölçüde başka dillerin etkisiyle (Slav, Roman, Grek dilleri), görüldüğü üzere, açıklanan ikinci olgular vardır. Gagauz ağızlarının Deliorman diyalektine yakınlığını ise Kovalski elbette Gagauzların kendi dilini Gacallardan almayla değil Kuzeydoğu Bulgaristan’daki Türk dilli nüfustan oluşan bu grupların ortak tarihi kökleriyle açıklamıştı¹⁴.

Dolayısıyla Besarabyalı Gagauzların dilinin (Moşkov’un malzemesine göre) Kovalski’nin araştırdığı Deliorman bölgesi Türk diyalektiyle karşılaştırılması, Moşkov’un “Nerdeyse her (Gagauz-L.P¹⁵) köy, Tuna ötesinden beraberinde Gacalların –ki eskiden Gacalların arasında Gagauzlar yaşamak zorunda kalmışlardır- bozulmamış ağzını da getirdi.¹⁶” varsayımını onaylamamaktadır. Şu hâlde Gagauzcadaki yerel farkların varlığını sadece komşu Gacal ağızlarının (şüphesiz etkisi var) Gagauzcaya geçmişteki etkisiyle değil, başka başlıca sebeplerle de açıklamak gerekir. Buna dair dolaylı tespitler; gene de onlardan, sonraki çıkarımları yapmayan Moşkov’un kendisinde mevcuttur.

Moşkov, Besarabya’daki Bender bölgesi Komrat şehri Beşalma köyü ve İzmail bölgesi Etuliya köyü Gagauz ağızlarını diğerlerinden daha yakın tanıdığını; Bulgaristan’da ise Varna ili Kestriç köyünü incelediğini yazıyor. Bu üç ağzı aralarında -yine Osmanlı-Türk, Gacal ve

⁹ V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove. “İzv. Russk. Geogr. Obşç-va”, c. XL, SPb, 1904, s.413

¹⁰ V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov, “Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen”, İzd. Akad. V.V.Radlof tarafından, c. X, SPb, 1904, Önsöz, s.30.

¹¹ V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove, s.413.

¹² V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove, s.415.

¹³ T.Kowalski, Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est, Krakow, 1933, s.27.

¹⁴ Aynı yer, s.27

¹⁵ Çev. Notu: Parantez içindeki bu açıklama yazarın kendi eklemesi, L.P.: Ludmila Pokrovskaya

¹⁶ V.A.Moşkov. Uk. Soç. s.415.

Surguç (Türkiye’de Edirne İlindeki Türk dilli Hristiyanların) ağızlarını- karşılaştırdıktan sonra Moşkov şu kaniya varıyor: “Osmanlıların ve Beşalma Gagauzlarının diyalektleri” birbirinden en uzak olanlardır. Kalanların tamamı ise bu iki diyalekt arasında bulunurlar. “Kalan iki Gagauz ağızından İzmail, Beşalmaya; Varna ise Osmanlıya daha yakındır¹⁷”.

Varna ili Kestriç köyü’ndeki Gagauzlar, bilindiği üzere, “Sahil” veya “Grek” Gagauzlarına dâhildir; Beşalma Gagauzları ise Besarabya’ya göçlerinden önce “Bulgar” Gagauzlarına (Moşkov¹⁸, onların ağızlarının Yeni-Pazar ili Pamukçe köyündeki Gacalların ağızıyla benzerliğine göre hüküm verdiği üzere) aittiler. Bundan anlaşılıyor ki “Bulgar” ve “Grek” Gagauzlarının ağızları -anlaşıldığı kadarıyla- oldukça önemli ölçüde farklılaşmışlardır. Çünkü Moşkov’un ifadesine göre; Varna Gagauzlarının dili, Gacal ağızlarından daha çok Türk-Osmanlı ağızlarına yakındı. Birbirine düşmanca bakan Bulgar ve Greklerin etkisi altında kalarak “Bulgar” ve “Grek” Gagauzlarının uzun zaman bağlantılarının kesilmiş olduğu göz önüne alınırsa bu grupların her birinin kendi diyalektinde konuşması doğal varsayılabilir. Üstelik “Bulgar” Gagauzlarının diyalekti şüphesiz ki “Gerçek”, “Temiz” Gagauzların diyalektinden daha çok Slav etkisindeydi.

V.A.Moşkov, Bulgaristan’a yaptığı gezi sırasında L.Miletiç’in¹⁹ Besarabya’ya önemli sayıda “Bulgar” Gagauzları ve daha az sayıda “Grek” Gagauzlarının göç ettiğine dair görüşünü doğrulamıştır²⁰. Bu iki grubun Besarabya’ya nasıl yerleştikleri hakkında bilimsel literatürde doğrudan bir bilgi yoktur. Bu arada Beşalma köyü Gagauzları, Moşkov’un düşündüğü gibi, gerçekten eskiden “Bulgar” Gagauzları’dan ise, öyleyse birbirine yakın ağızlara sahip olan Komrat ilinin diğer bütün Gagauzları da “Bulgar” Gagauzlarıdır. Ağızları önemli derecede Bender bölgesi Gagauz ağızlarından ayrılan İzmail bölgesi Etuliya Gagauzlarının ise, daha önceki “Grek”, “Sahil” Gagauzlarına ait olduğu varsayılabilir.

Moşkov tarafından Etuliya köyünde (“İzmail bölgesi ağızı kaydı ile”)²¹kaydedilen metne göre; bu ağızın Beşalma ağızından daha çok Türkiye Türkçesine benzediği ve dolayısıyla Varna “Sahil” Gagauzlarına yakın olduğu hükmü verilebilir. Özellikle Beşalma ağızındaki *ä* ünlüsüne tekabül eden *e* ünlüsünün duruma göre kullanılması bunu göstermektedir (ben-bän, sen-sän, bile-bilä, gideydin-gidäydin vb.)²².

Moşkov, haklı olarak *e-ä* denkliliğini Besarabya’daki Gagauz ağızları ve de Osmanlı ile Beşalma Gagauzlarının ağızları arasındaki fonetik farklılığın temel noktalarından biri olarak görmüştür²³. Bu noktadan harekeden Moşkov da “Tuna ötesi” Gagauzlarından P. Draganov tarafından kaydedilen Plevne şehrinin alınması dair Gagauzca şarkı metninin Etuliya ağızına en yakın olduğunu açıkça belirtiyor²⁴. Draganov’un²⁵ “bu şarkı ‘Karadeniz’ Gagauzlarına aittir” ifadesi ise Etuliya köyündekilerin geçmişte “Sahil” Gagauzlarına dayandığı varsayımının doğruluğuna bir başka kanıttır.

Böylece verilen bilgiler bize şunu iddia etmemize izin veriyor. Moşkov tarafından fark edilen -bir tarafıyla- Bender bölgesi Gagauz ağızları ile -diğer tarafıyla- İzmail bölgesi Etuliya köyü ağızları arasındaki fark, Bender bölgesi ağızları önceki “Bulgar” Gagauzlarına; Etuliya

¹⁷ Aynı yer, s.414.

¹⁸ V.A.Moşkov. Uk. Soç. s.428.

¹⁹ L. Miletiç. Nay-novi İzsledovaniya po etnografiyata na Gagauzite, “Peridiçesko spisaniye”, c. LXVI, Sofiya, 1905.

²⁰ V.A.Moşkov. Uk. Soç. s.429

²¹ V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov , s.28.

²² V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov (Predisloviye), s.29-30.

²³ V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluoströve, s.414.

²⁴ V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov (Predisloviye), s.31

²⁵ P.Draganov. Makedonsko-Slavyanskiy Sbornik, vıp. I. ZİRGO po otd. etnografii, c. XXII, vıp I., SPb, 1894, s.237.

köyü ağız ise “Gerçek”, “Sahil”, “Grek” Gagauzlarına aittir. Bilindiği üzere Moşkov diğer köylerde – ki bu köylerin ağızları (özellikle Vulaneşti) Etuliya köyü ağızına yakındır- ziyaret edemedi ve bu sebeple o Etuliya ağızını –ki bu ağız bütün diğerlerinin karşısına koymuştur- ayrıca öne çıkarmıştır.

Çağdaş Gagauz dilinde Etuliya ağızı güney (Vulkaneşti) diyalektine girer. Demek ki güney diyalekti konuşanlar genel itibarıyla “Gerçek”, “Sahil” Gagauzlarının torunları olmalı. Ve gerçekten de MSSR’deki Vulkaneşti kasabasının bir mahallesindeki tüm kişiler, Kavarnalı soyadını taşımaktadırlar ve bu da onların yakın dönemdeki atalarının Karadeniz kıyısında bulunan Kavarna’dan göçen kişiler olduğu göstermektedir. USSR’deki Odessa bölgesindeki Kotlovina (Balboka) köyü Gagauzları, hafızalarında dedelerinin buraya Varna şehri dolaylarından göç ettiklerini tutmuşlardır.

Beşalma köyü ağızı (artık MSSR’deki Çadır-Lunga ili ağızı), MSSR’deki Komrat ve Çadır-Lunga illerindeki tüm kalan ağızlar gibi (buraya 20’den fazla köy ile Komrat ve Çadır-Lunga şehirleri girer) merkez diyalektine dayanır. Merkezi diyalektin konuşurları anlaşılabilir geçmişte “Bulgar” Gagauzlarına aitti ve şimdi de onların pek çoğu kendilerini “Bulgar” saymaktadırlar.

Besarabya’da geçen bir buçuk asır içinde önceki “Bulgar” ve “Gerçek” Gagauzların kısmen birbirine karışması doğaldır. Çünkü Bulgaristan’dan göç sonrası Gagauzların iki gruba bölünmesi, politik ve bölgesel anlamı yitirdi. Öyle ki güney diyalekti bölgesinde (MSSR’deki Vulkaneşti şehri) Çeşmeköy bulunmaktadır ve bu köyün ağızı merkez diyalektine dayanır. USSR’deki Odessa bölgesinde hem güney diyalektine (Vinogradovka, Kotlovina, Aleksandrovka)²⁶ hem de merkez diyalektine (Dimitrovka, Kubey, Novosyolovka vd.) ait ağızlar mevcuttur. Merkez ve güney diyalektleri arasında sınırda iki diyalektinde özelliklerini içeren karışık ağızlı Karboliya köyü (Kagul’dan uzak değildir) bulunur. Ama gene de Gagauzcanının bu iki diyalekti arasındaki bölgesel ve dilsel farklılıklar, yeterince bu net çizgileri korumaya devam etmektedir.

Bu yazıda ele alınmış olunan Gagauzcanının diyalektlerinin kökenine dair varsayımın nihai ve fiilî onayı için şunların açığa çıkması gerekir:

1. Kuzeydoğu Bulgaristan’da Gagauzların “Bulgar” (Doğu) ve “Gerçek”, “Sahil” (Batı) olarak bölünmesinin izleri korundu mu?

2. Önceki “Bulgar” ve “Gerçek” Gagauzların ağızları birbirinden ayrılıyor mu ve hangi kriterlerle?

3. Bulgaristan’daki Gagauz ağızlarının Moldova ve Ukrayna topraklarındaki Gagauzların diyalekt ve ağızlarıyla nasıl bir bağlantısı bulunmaktadır? Önceki “Bulgar” Gagauzlarının ağızları merkez diyalektine, önceki “Sahil” Gagauzlarının ağızları güney diyalektine uyuyor mu?

4. Bulgaristan Gagauzlarının ağızları çevrelerindeki Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ne kadar ilintidir?

Böyle bir araştırma yapmak ve bu sorulara cevap vermek ancak Kuzeydoğu Bulgaristan’daki Gagauz ve Türk köylerine yapılacak olan saha araştırmasından ve orada toplanan malzemelerin ve SSSR topraklarındaki Gagauzcanının diyalektik verileriyle yapılan gözlemlerin karşılaştırılmasından sonra mümkün olacaktır.

²⁶ Bu köylerin ağızları özel olarak Gagauzcanının güney diyalektini araştıran B.P. Tukan tarafından ele alınmıştır.